

Ewa Izabela Nowak

Wpływ wychowania religijnego oraz tragedii Shoah na kształtowanie się myśli Emmanuela Levinasa

Lektura rozmowy z Derridą na temat więzi, jakie łączyły go z Emmanuelem Levinasem, zwróciła moją uwagę na fakt, iż religia odgrywała w życiu obydwu istotną rolę. Niemniej w przypadku Levinasa była pierwiastkiem zdecydowanie bardziej determinującym, niż było to w przypadku Derridy. Wspomniana rozmowa była opublikowana przez „Magazine Littéraire” w kwietniu 2003 roku, czyli półtora roku przed śmiercią tego, który na początku XXI w. był jednoznacznie uważany za najważniejszego żyjącego filozofa francuskiego. Emmanuel Levinas – pomimo nieustannie wzrastającej popularności od momentu opublikowania *Całości i nieskończoności*¹ – nigdy nie osiągnął statusu porównywalnego do statusu Jacquesa Derridy. Pojawia się pytanie dlaczego? Czy nie wiązało się to między innymi z jego przywiązaniem do religii manifestowanym w kraju, który od przeszło wieku pretenduje do bycia państwem o charakterze laickim? Odpowiedź jest zapewne bardziej złożona. Niemniej postaram się wskazać kilka wątków, które pozwalają sądzić, iż rola religijnego wychowania Levinasa oraz jego zwrotu ku religii po paroletniej „separacji” w czasie jego pobytu w Strasburgu oraz we Fryburgu miały zdecydowanie poważniejsze konsekwencje dla całości kształtu życia filozofa, jak i formowania się jego myśli, niż się zazwyczaj uważa.

We wspomnianej powyżej rozmowie Jacques Derrida konsekwentnie wykazywał ogromne różnice istniejące między nim a Emmanuelem Levinasem widoczne zwłaszcza w dziedzinie „kultury” (francuskie słowo *culture* należy interpretować jako całości kształtu wykształcenia oraz referencji kulturowych i obyczajowych danej osoby). Podkreślał ponadto, iż różni ich historia polityczna. W rzeczy samej, dwaj wybitni filozofowie rozwinęli swoją myśl w kraju adopcji, czyli we Francji. Obydwaj przybyli do niej w celu odbycia studiów filozoficznych. Już od początku można zauważyć pierwszą różnicę: Emmanuel Levinas studiował na uniwersytecie w Strasburgu, zaledwie w parę lat po odzyskaniu przez Francję Alzacji i Lotaryngii. Jacques Derrida odbył studia w paryskiej Ecole Normale Supérieure – uczelni, która latami zapewniała „najlepsze” wykształcenie filozoficzne na terenie Francji. Emmanuel Levinas w czasie pobytu w Strasburgu dał się poznać jako „zdeklarowany” monarchista, Jacques Derrida zdecydowanie sympatyzował

¹ Doktorat Państwowy obroniony w 1961 r. Tytuł oryginału: Emmanuel Lévinas, „Totalité et infini. L'essai sur l'extériorité”, Martinus Nijhoff, Paryż. Polskie tłumaczenie autorstwa Małgorzaty Kowalskiej pod tytułem *Całość i nieskończoność: esej o zewnętrżności* ukazało się w 1998 r. nakładem PWN.

z grupą skrajnej, ale niekomunistycznej lewicy. Obydwaj w pewnym momencie zafascynowani byli Heideggerem. Levinas miał okazję przebywać na dwutygodniowym obozie dla wybranych studentów francuskich i niemieckich w Davos² w Szwajcarii w okresie między 17 marca a 6 kwietnia 1929 roku. W Davos studentom towarzyszyli wykładowcy uniwersyteccy. Ze strony francuskiej byli to: Henri Lichtenberger, Leon Brunschwig, Henri Tronchon oraz Albert Pauphilet. Ze strony niemieckiej właśnie Martin Heidegger oraz Ernst Cassirer. Studenci Ecole Normale Supérieure w Paryżu, którzy zostali wyróżnieni pobyt w Davos, nazywali się Maurice de Gandillac³ oraz Jean Cavaillès⁴. Obydwaj mieli w przyszłości stać się ważnymi postaciami dla kultury filozoficznej Francji.

Czterdziestoletni podówczas Heidegger w dużym stopniu swoją karierę akademicką zawdzięczał wstawiennictwu Husserla, który wpłynął na jego nominację na profesora w Marburgu w 1922 r. (katedrę we Fryburgu objął w 1928 r.). To właśnie Heidegger poinformował Levinasa w czasie jego pobytu we Fryburgu o możliwości wzięcia udziału w spotkaniach w Davos. Ze swojej strony młody Litwin – nawet jeżeli nie czuł podobnej fascynacji Heideggerem co Husserlem – polecał swoim przyjaciołom na uniwersytecie w Strasburgu lekturę świeżo opublikowanego dzieła niemieckiego filozofa *Sein und Zeit*⁵. Inaczej mówiąc, zaistniała między Heideggerem i Levinasem pewna zażyłość. W czasie konfliktu natury merytorycznej, jaki wytworzył się między dwoma słynnymi filozofami niemieckimi, Levinas opowiedział się po stronie Heideggera, który „starał się udowodnić, że już u Kanta istnieje koncepcja metafizyki, do której można wpisać husserlowską analizę egzystencjalną i tradycyjna interpretacja krytycyzmu jako naukowej teorii poznania jest nie tylko zbyt ograniczona, ale mylna”⁶. Podczas gdy Cassirer „wykonywał pracę wręcz przeciwną polegającą na zastosowaniu w stosunku do problematyki współczesnej fenomenologii

² Spotkania uniwersyteckie francusko-niemieckie w Davos odbyły się po raz pierwszy w marcu 1928 r. Zorganizowano je z inicjatywy Profesora Gotfrieda Salomona z Frankfurtu. Niekwestionowaną „gwiazdą” był wówczas Albert Einstein, który wygłosił wykład na temat „Fundamentalnych koncepcji fizyki i ich ostatnich transformacji”. Wielodniowa konferencja podzielona była na dwie części. Pierwsza poświęcona była filozofii i literaturze, druga prawu oraz naukom społecznym. Po raz ostatni odbyły się w roku 1931. W roku 1929 były sceną słynnej „kłótni w Davos” między Heideggerem i Cassirerem. To właśnie w spotkaniach między-universyteckich w 1929 r. uczestniczył Emmanuel Levinas jako jeden z dwójki studentów wysłanych przez Uniwersytet w Strasburgu.

³ Maurice Patronnier de Gandillac, znany pod nazwiskiem Maurice de Gandillac (14.02.1906 – 20.04.2006) był filozofem i historykiem filozofii, który przez wiele lat wykładał na Sorbonie. W konsekwencji jego nauczanie miało wpływ na parę kolejnych pokoleń francuskich filozofów. Pod jego kierunkiem powstawały pierwsze prace teoretyczne m.in.: Michela Foucaulta, Jacques’a Derridy, Jean-François Lyotarda, Louis Althusera czy Gillesa Deleuza. Pierwszy tłumacz na francuski Waltera Benjamina.

⁴ Jean Cavaillès (15.05.1903 – 17.02.1944) był filozofem i matematykiem. Jako student wielokrotnie odwiedził przedwojenne Niemcy. W roku 1931 poznał Edmunda Husserla oraz Martina Heideggera. Trzy lata później czytał *Mein Kampf*, miał też okazję słuchać przemówienia Hitlera. Te doświadczenia skierowały go ku ruchom antynazistowskim, a w czasie II wojny światowej działał we francuskim Ruchu Oporu. Aresztowany przez Gestapo w roku 1943, został poddany torturom, wydany przez Rząd Vichy Niemcom i rozstrzelany w cytadeli w Arras (Nord Pas de Calais, północ Francji). Pogrzebany w zbiorowym grobie, został ekshumowany, odznaczony pośmiertnie. Jego ciało spoczywa w Kaplicy Sorbony.

⁵ Prawidłowe tłumaczenie na polski: *Byt i czas*. Pierwsza publikacja oryginału: M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen 1927.

⁶ Tłumaczenie autorki tego tekstu. Fragment wypowiedzi Jeana Cavaillès’a przytoczonej w książce G. Fernières, *Cavaillès, un philosophe dans la guerre*, Paris, éditions du Seuil 1982. Tłumaczenie na podstawie: A.-M. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, Flammarion, Paris 2006, s. 79.

sposobu rozumowania bezpośrednio określonego przez system zaproponowany przez Kanta”⁷. Emmanuel Levinas – w przeciwieństwie do większości Francuzów obecnych w Davos – szczerze podziwiał Heideggera. Jego „koledzy” uważali wywody ucznia Husserla za zbyt hermetyczne i w konflikcie, jaki zaistniał między nim a Cassirerem, jednoznacznie opowiedzieli się po stronie tego drugiego. Zaledwie parę lat później Levinas pożałował swojego stanowiska i nawet jeżeli z czasem ponownie był w stanie podziwiać „tego”, który napisał jedną z najważniejszych pozycji filozoficznych XX w., to nigdy nie wybaczył „temu”, który opowiedział się po stronie nazizmu w 1933 r.

Wróćmy do porównania historii politycznej, która różni Jacques’a Derridę i Emmanuela Levinasa. Jacques Derrida był młodszy, a jego biografia ma zupełnie inną genealogię geopolityczną. Przeżył II wojnę światową jako dziecko w Algierii i pomimo pozbawienia go na dwa lata obywatelstwa francuskiego przez Rząd Vichy, tudzież innych nieprzyjemności, które jego oraz jego rówieśników i współpracowników w tym czasie spotkały, był zdecydowanie mniej „naznaczony” i zapewne w inny sposób tragedią Shoah niż Levinas, który spędził wojnę w niemieckim obozie. Trudno też zapomnieć, że ten drugi w sposób bezpośredni poniósł dotkliwe straty (cała jego rodzina została w okrutny sposób wymordowana w czasie wojny na Litwie, a żona i córka przeżyły dzięki pomocy francuskich przyjaciół). Być może była to jedna z przyczyn, dla których stosunek Derridy do Heideggera był mniej ambiwalentny oraz pozbawiony nuty żalu i rozczarowania natury etycznej. Lektury Sartre’a i Bergsona skierowały zainteresowania młodego Derridy marzącego o karierze sportowca ku filozofii, ale to właśnie pod wpływem tekstów Kierkegaarda oraz Heideggera podjął decyzję o wyjeździe do Francji z nadzieją poświęcenia się studiom filozoficznym.

Warte zauważenia jest, iż obydwaj wybitni myśliciele XX w. wywodzący się z kręgu kultury żydowskiej: Jacques Derrida i Emmanuel Levinas odbyli studia wyższe i rozwijali swoje rozważania teoretyczne w kraju adopcji, czyli Francji. Niemniej, obydwaj wywodzili się z bardzo odmiennych środowisk i przybyli do tego kraju z innym bagażem kulturowym, polegającym nie tylko na istnieniu kolosalnych różnic między kolonią francuską, jaką była Algieria do początku lat 60. ubiegłego wieku, a prowincją carską, w której urodził się Levinas na początku XX w. Różnice między nimi polegały głównie na odmiennej koncepcji judaizmu, z jaką obydwaj spotkali się we wczesnej młodości. Innym faktem trudnym do pominięcia jest to, że Derrida od dzieciństwa posługiwał się językiem francuskim, a Levinas musiał się go nauczyć w przyspieszonym tempie. Oznaczało to między innymi narażenie się na takie upokorzenia, jak dogmatyczna i bezpardonowa wypowiedź Leona Brunschviga, że nigdy nie pozwoli zdać ustnego konkursu państwowego Levinasowi z uwagi na jego silny akcent rosyjski⁸. Jednocześnie trudno nie zauważyć, iż właśnie dzięki wstawiennictwu cieszącego się podówczas silną pozycją Brunschviga młody adept filozofii mógł opublikować swoją pierwszą pracę doktorską (zwaną „małym doktoratem”) w prestiżowym wydawnictwie J. Vrin w Paryżu. Tego typu blokada – mam na

⁷ Tamże, s. 79.

⁸ Anegdotę tę przytacza Marie-Anne Lescoureff w biografii poświęconej Levinasowi, s. 90.

myśli zagrożenie przysłowiowym „oblaniem” egzaminu ustnego z powodów językowych – nie mogła spotkać ponad dwadzieścia lat później posługującego się od dzieciństwa językiem francuskim Derridy. Nawet jeżeli miał liczne inne trudności związane z jego niepokornym charakterem i elastycznym stosunkiem do edukacji zwłaszcza w młodym wieku. Emmanuel Levinas był wybitnym studentem, autorem obiecujących prac teoretycznych i znakomicie operował językiem francuskim w piśmie – niemniej we Francji początku lat 30. jako świeżo naturalizowany obywatel tego kraju nie mógł liczyć na żadną karierę uniwersytecką w przeciwieństwie do jego niekoniernie zdolniejszych czy wybitniejszych kolegów francuskich, którzy z łatwością zdołali przebrnąć przez oficjalne konkursy. W wieku dwudziestu pięciu lat Emmanuel Levinas poznał smak przymusowej skromności, upokorzenia, poczucia winy, kompleks porażki oraz uczucia niepewności w chrześcijańskim środowisku, nieobce musiało mu być zapewne poczucie niepełnej integracji.

Najprawdopodobniej bardziej z konieczności niż z wolnego wyboru Levinas w 1930 r. zaczął pracę w Uniwersalnym Związku Izraelickim (AIU⁹) i związał się ze Szkołą Normalną Izraelicką Orientalną (ENIO¹⁰). Przygoda ta – z paroletnią przerwą spowodowaną wojną – miała trwać trzydzieści trzy lata. Przez połowę dorosłego życia Levinas zanurzał się w atmosferze ośrodka dydaktycznego, którego działalność miała na celu pomoc w zdobyciu pełnego wykształcenia (uczniowie operowali językiem kraju, w którym się urodzili, francuskim oraz hebrajskim) oraz ułatwienie integracji we Francji młodzieży żydowskiej przybyłej z wielu krajów. Szkoła ta miała również drugi cel – kształcenie kadry pedagogicznej, która po powrocie do kraju urodzenia powinna była przekazywać swoją wiedzę oraz wizję świata innym.

Praca Levinasa w ENIO była długim okresem w życiu filozofa, w czasie którego nastąpiło jego ponowne i tym razem definitywne zbliżenie się do religii. Niezmiernie interesującą rzeczą jest fakt – wprowadza to w pewne zmieszanie oraz niekiedy w błąd osoby pochylające się nad biografią Levinasa – iż przez cały czas filozof niejako „równolegle” kontynuował pisanie esejów filozoficznych. Po roku 1930, czyli od momentu obrony pierwszego doktoratu poświęconego myśli Edmunda Husserla¹¹, systematycznie publikował w paryskich pismach takich jak: „Revue philosophique de la France et de l'étranger”¹², „Recherches philosophiques”¹³ czy w powstałym w 1932 roku „Esprit”. Niezależnie od tego systematycznie pisywał do pism żydowskich, jak na przykład: „Paix et droit”¹⁴

⁹ Alliance Israélite Universelle po francusku. Powstał w Paryżu 17 maja 1860 roku z inicjatywy siedemnastu młodych, zasymilowanych Żydów, którzy chcieli walczyć z przesądami oraz o równość praw dla mniejszości religijnych. Bezpośrednim inicjatorem był minister Adolphe Crémieux, ten sam, który wywalczył prawo równouprawnienia dla ludności żydowskiej pochodzącej z Afryki Północnej. Prawo to nazywane jest Prawem Crémieux.

¹⁰ Po francusku: Ecole Normale Israélite Orientale.

¹¹ Tytuł francuskiego oryginału: *La Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, (*Teoria intuicji w fenomenologii Husserla*). Praca przygotowana pod kierunkiem Maurica Pradinesa (1874-1958) została obroniona 4 kwietnia 1930 roku na uniwersytecie w Strasburgu.

¹² Tłumaczenie na polski: Pismo filozoficzne Francji i zagranicy.

¹³ „Poszukiwania filozoficzne”.

¹⁴ „Pokój i prawo”.

lub „Revue des études juives”¹⁵. Na początku lat 30. filozof, pomimo świeżej naturalizacji, był postrzegany jako emigrant z Litwy, hipoteza agregacji na profesora filozofii była mało prawdopodobna. W grę wchodziły zarówno czas, jak i możliwości materialne oraz być może wybór osobisty? Levinas był skromnym nauczycielem, szkoła zapewniała mu mieszkanie i jak po latach mówił o nim jeden z jego byłych kolegów w Strasburgu – Rémi Rontchevsky – „było oczywiste, że Levinas nie mógłby nigdy poślubić chrześcijanki”¹⁶. W rzeczy samej, filozof każdego roku jeździł na wakacje do rodziny na Litwę. W 1932 r. ożenił się z córką sąsiadów w Kownie, Raissą Lévi. Pochodziła z rodziny prawników, była wykształcona i grała na pianinie. Po przyjeździe do Paryża kontynuowała studia w konserwatorium muzycznym. Małżonkowie do końca życia rozmawiali między sobą po rosyjsku. We wspomnieniach wielu osób Levinas z początku lat 30. nie zwiastował Levinasa z początku lat 60., a już nic absolutnie nie zdawało się zapowiadać pozycji etyczno-moralnej, jaką osiągnie ponad sześćdziesiąt lat później. Skądinąd praca w szkole żydowskiej nie tylko absorbowała, ale i satysfakcjonowała Emmanuela Levinasa. Nigdzie w żadnym z wywiadów udzielonych w wieku dojrzałym nie można spotkać się z żadną wzmianką, która w jakikolwiek sposób wskazywałaby na jakikolwiek żal ze strony filozofa, iż jego kariera uniwersytecka nie zaczęła się wcześniej. Niemniej nie należy mieć najmniejszych złudzeń. W sytuacji narastającego w całej Europie lat 30. antysemityzmu – Emmanuel Levinas nie miał żadnych szans na rozpoczęcie kariery akademickiej. W dużym stopniu ze względu na „niepełną integrację”: jak zostałoby to nazwane dziś we współczesnej Francji. W przeciwieństwie do Leona Brunschviga – postrzeganego jako wzór asymilacji – Levinas urodził się poza granicami Francji i nigdy nie uczył się w szkole pewnych przedmiotów takich jak greka czy łacina, co w dużym stopniu ograniczało jego możliwości. Marie-Anne Lescourret pisze w jego biografii: „Sam Lévinas nie podaje w jasny sposób powodów, które nim kierowały”.¹⁷ Po czym cytuje fragment jego wypowiedzi „La thèse ne débouchait sur rien”¹⁸. Po latach, w oparciu o znajomość historii politycznej w Europie XX w. trudno zgodzić się z interpretacją zaproponowaną przez autorkę biografii Levinasa. Należy raczej przyjąć, iż filozof – pomimo olbrzymich walorów merytorycznych jego pierwszego „małego doktoratu” poświęconego Husserlowi – musiał wybrać drogę, jaka istniała w zasięgu jego rzeczywistych możliwości, tym bardziej, iż zdecydował się na małżeństwo i wkrótce urodziła mu się córka. Innymi słowy, Levinas założył rodzinę i poczuwał się do pełnej odpowiedzialności za jej funkcjonowanie. Jednocześnie rola początkowo opiekuna, następnie wychowawcy i ostatecznie dyrektora szkoły żydowskiej w pełni mu odpowiadała.

Co wpłynęło na wszelkie przeobrażenia osobowościowe Emmanuela Levinasa na przestrzeni lat? W jaki sposób ten niepozorny, młody mężczyzna, złakniony wiedzy i być może lekko pogubiony w nowej rzeczywistości, wszedł na drogę

¹⁵ „Pismo studiów żydowskich”.

¹⁶ Według M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, s. 91.

¹⁷ Tłumaczenie autorki tekstu: „Levinas lui-même n’est pas clair sur les raisons qui l’ont conduit à emprunter cette voie”. Według M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, s. 89.

¹⁸ Tłumaczenie autorki tekstu: „doktorat nie otwierał żadnych możliwości”. Tamże.

ewolucji prowadzącej go ku szczytom naukowego respektu, etycznego poważania oraz uznania?

Jak powszechnie wiadomo spotkał się ze skrajnym antysemityzmem w rodzinnej Litwie, poznał jego oblicze zarówno w carskiej Rosji, jak i w momencie pojawienia się bolszewizmu, najprawdopodobniej nie była mu obojętna (świadczy o tym ewolucja jego stosunku do Heideggera) niepokojąca atmosfera poprzedzająca dojście Hitlera do władzy, jak też początek izolacji ludności żydowskiej we Francji (bez wspominania masowego exodusu z Niemiec via Francja do Stanów Zjednoczonych). Właśnie w takiej sytuacji dokonał klarownego i jednoznacznego wyboru – zgodnie z przekonaniami wpojonymi mu przez ojca wybrał postawę oficjalnego kultywowania i pielęgnowania swoich korzeni oraz religii, w której się urodził.

Różnica między „świeżej daty Francuzem” przyzwyczajonym do niezbyt dobrego traktowania oraz znakomicie zasymilowanymi Żydami urodzonymi we Francji jest ogromna. Ci drudzy bardzo często słabo znają ich tradycję, w zamian sprawują stanowiska ministrów, profesorów uniwersyteckich, są dziennikarzami, adwokatami i lekarzami. Przyjęcie w 1914 r. Henri Bergsona w poczet Akademii Francuskiej zdaje się ukoronowaniem ich namacalnego sukcesu. I nawet słynna „afery Dreyfusa” była jedynie znakomitą okazją do wykazania ich praw obywatelskich, powoli acz skutecznie nabywanych sukcesywnie od czasów rewolucji francuskiej.

W ostatecznym kształtowaniu się osobowości Levinasa kardynalną rolę odegrał z całą pewnością jego systematyczny – z racji pracy w szkole żydowskiej – kontakt z barwną postacią w latach 30., jaką był „Monsieur Chouchani”. Człowiek ten miał naturalny silny autorytet i w konsekwencji zdołał skierować uwagę Levinasa ku systematycznym badaniom Talmudu. Posiadał olbrzymią wiedzę, charyzmę i nikt nie wiedział, gdzie rzeczywiście się urodził. Potrafił opowiadać z równym prawdopodobieństwem, że miejscem jego urodzenia była Wenecja, Marakesz lub Kalkuta. Z olbrzymią zaciętością badał i interpretował pisma talmudyczne każdej soboty z uczniami w szkole żydowskiej. Posługiwał się w tym celu dosyć skrajnymi metodami. Jego „wykłady” zamieniały się niekiedy w długotrwałe sesje, podczas których słycać było jego podniesiony głos dochodzący niekiedy do krzyku. Według Marie-Anne Lescourret, miał tak silny wpływ na Levinasa, iż ten tak długo jak „pochylali się” wspólnie nad Talmudem – tak długo nie był w stanie publikować żadnych samodzielnych poważniejszych tekstów – w obawie przed miażdżącą krytyką swego Mistrza.

Levinas latami przechowywał fotografię świątyni w Urugwaju, gdzie został pochowany „Monsieur Chouchani”. Jest to najprawdopodobniej najsilniejszy dowód, jak ogromne znaczenie miała dla niego tradycyjna kultura żydowska, w której został wychowany i do której się zwrócił po niespełna dziesięcioletniej przerwie na początku jego pobytu we Francji. O ile niewątpliwie wzbogaciła ona osobowość filozofa i poprzez jej pryzmat snuł swoje rozważania teoretyczne, o tyle z całą pewnością wpłynęła na „opóźnienie” jego pełnej asymilacji w kraju adopcji, zwłaszcza w okresie przedwojennym.

Następnym niezmiernie ważnym faktem biograficznym, który zdeterminował kierunek rozważań Levinasa, jest silnie rozwijający się antysemityzm (również

we Francji) w okresie poprzedzającym wojnę oraz niewola w czasie wojny. Stopień podoficera w armii francuskiej zapewnił mu możliwość bycia tłumaczem języka rosyjskiego. Początkowo przebywał w Stalagu w Rennes, następnie został wysłany niedaleko Magdeburga w Niemczech. Status jeńca wojennego obronił go przed tragedią zagłady, był jedynie zobowiązany nosić napis JUD na mundurze. Podczas czterech lat niewoli Levinas pracował jako drwal w lesie. Pobyt w Obozie 1492 (nazwa symboliczna, data oznacza wypędzenie Żydów z Hiszpanii) był według późniejszych słów filozofa okazją do „bardzo ważnych doświadczeń chrześcijaństwa”. To wtedy spotkał Abbé Pierre’a. Oddziaływanie szlachetnej natury tego człowieka było tak silne, że filozof określił to zdaniem „Ogólnie rzecz biorąc, myślę, że dobroć chrześcijańska objawiała się wielu z nas jako równowaga hitlerowskich prześladowań”¹⁹.

Rzecz niezwykle ważna dla oceny całokształtu doświadczenia wojennego: żona i córka oraz teściowa Levinasa pozostały w Paryżu. Para jego przyjaciół zadeklarowała pomoc i próbowała przechować jego córkę na wsi w Normandii, lecz po kilku dniach z uwagi na nieprzychylnie spojrzenia sąsiadów była zmuszona z tego zrezygnować. Wsparcie okazał wtedy najwierniejszy i najstarszy stażem przyjaciel: Maurice Blanchot, który – pomimo przedwojennej postawy antysemickiej – wypożyczył rodzinie przyjaciela swoje mieszkanie na parę tygodni, a potem znalazł kryjówkę u sióstr zakonnych w St. Vincent de Paul dla córki Simonne, podczas gdy Raissa Levinas ukrywała się u zaprzyjaźnionych aptekarzy. Jej matka z własnej woli podporządkowała się prawom Vichy i udała się na komisariat, aby zapisać się do kartoteki. Nikt nigdy więcej jej nie zobaczył.

Levinas w niewoli poznał Mikela Dufrenne’a i Paula Ricoeura oraz po raz pierwszy usłyszał o rozprawie filozoficznej Jean-Paul Sartre’a *Byt i Nicość*, która ukazała się drukiem w sierpniu 1943 r., a jej rzeczywista kariera zaczęła się po wyzwoleniu. Filozof oswobodzony wraz z towarzyszami niewoli przez armię amerykańską powrócił do stolicy Francji, by odzyskać żonę i córkę. Niestety cała jego rodzina pozostała na Litwie została wymordowana. W ciągu zaledwie paru dni po najeździe hitlerowskich Niemiec na sowiecką Rosję 22 czerwca 1940 r. Einsatzgruppe rozpoczęły tzw. akcje „samooczyszczenia” polegające na aresztowaniu, doraźnym mordowaniu oraz masowym rozstrzeliwaniu ludności żydowskiej w Kownie. Ci, którzy przeżyli pierwsze szykany, zostali zamknięci w getcie zamienione powoli w obóz, bezpardonowo zlikwidowany 4 lipca 1944 r. Levinas, przez lata powtarzając cytaty z Dostojewskiego „Winni, wszyscy jesteśmy winni (...), i ja bardziej niż inni”, zamknął się w przysłowiowej ciszy, by dopiero w 1978 r. zadedykować tekst *Autremont qu’être au au-delà de l’essence*²⁰: „Pamięci najdroższych istot spośród sześciu milionów pomordowanych przez narodowych socjalistów, spośród milionów żyć ludzkich wszystkich wyznań i wszystkich narodowości, ofiar tej samej nienawiści innego człowieka”²¹.

¹⁹ Tłumaczenie autorki tego tekstu. Według wywiadu François Poirié z Emmanuelem Levinasem, *Qui êtes-vous?*, Lyon, La Manufacture 1987, s. 84-85 (*Emmanuel Levinas. Qui êtes-vous?*, Entretien avec F. Poirié).

²⁰ Artykuł został napisany po francusku i w języku hebrajskim.

²¹ Tłumaczenie autorki tego tekstu. „A la mémoire des êtres les plus proches parmi les six millions d’assassinés par les nationaux-socialistes, à côté des millions et des millions d’humains de toutes confessions

Levinas po zakończeniu wojny zmienił swój stosunek do idei Boga i skoncentrował się na rozważaniach nad sensem cierpienia ludzkiego. W przyszłości skierowało go to ku koncepcji rozróżnienia bytu i bycia, teorii „twarzy innego” oraz rozważań nad ucieczką od samego siebie.

Być może w tym momencie należy podkreślić, iż Emmanuel Levinas pod wieloma względami jest postacią wyjątkową w „pejzażu” humanistycznym XX w. Związane jest to z jego wielokulturowością, jak też wyjątkowym pod każdym względem doświadczeniem życiowym. Droga, jaką przebył – w sensie symbolicznym – od momentu narodzin w litewskim miasteczku Kowno do śmierci w nowoczesnym, kosmopolitycznym centrum kulturowym, jakim jest stolica Francji, jest bogata i złożona. Już samo miejsce urodzenia i kontekst, w jakim ten filozof przyszedł na świat, mogły być przyczyną zdobycia doświadczeń, które zaowocowały w przyszłości pewnego typu wrażliwością i otwartością, nie zawsze oczywistą w kręgu myślicieli głęboko związanych z religią, ale zarazem niekoniecznie charakteryzującą myślicieli zachodnioeuropejskich. Zwykło się o nim mówić, że był głęboko przywiązany do precyzyjnych wskazań judaizmu. Trzeba zauważyć, że judaizm Levinasa z jednej strony był bliski badaczom Talmudu, ale zarazem nie odrzucał ortodoksyjnych środowisk mało wykształconych wyznawców tej religii. Był to rodzaj lustrzanego odbicia Litwy początku XX w., czyli Litwy dzieciństwa Levinasa. Poprzez przebywanie w swego rodzaju tyglu kulturowym, filozof od najmłodszych lat był przygotowany zarówno do spotkania, jak i akceptacji odmiennych poglądów, stylów życia, a nawet bulwersujących wydarzeń, jak też do nawiązywania z nimi dialogu bądź polemiki. Niewielu osobom na całym świecie i we wszelkich istniejących kulturach dana jest w ciągu życia możliwość konfrontacji tak wielorakich i odmiennych sytuacji. Jeszcze mniej osób potrafi się nimi posłużyć i potraktować jako pozytywną materię – materiał do rozważań natury filozoficznej, etycznej czy estetycznej. Wszystkie doświadczenia zarówno natury życiowej, jak i intelektualnej Levinasa okazały się niezwykle stymulujące dla rozwoju jego myśli i koncepcji świata. Innymi słowy – Levinas potrafił nie poddać się trudnym sytuacjom – jak na przykład śmierć całej rodziny pozostawionej na Litwie w czasie II wojny światowej – i zamienić swoje osobiste cierpienie czy dramat na przesłanki koncepcji filozoficznej. Oczywiście wydaje się, iż skierował się ku aspektom etycznym bycia człowiekiem. Nie bez powodu Levinas jest filozofem, który wykazuje w swoich rozważaniach, że jeżeli człowiek ogranicza swoją odpowiedzialność, to niszczy część swojej tożsamości, swojego „ja”, inaczej mówiąc, przestaje być „ja”, czyli zatracą swoje człowieczeństwo. Dla Levinasa tożsamość człowieka nieodłącznie związana jest z jego poczuciem odpowiedzialności na polu zarówno prywatnym, jak i publicznym.

Warte przypomnienia jest również, iż filozof często nazywany – przez współczesnych mu myślicieli, przedstawicieli świata judaizmu oraz osoby które znały go osobiście – „Litwak”²², różni się od większości jego kolegów filozofów,

---

et de toutes les nations, victimes de la même haine que l'autre homme”. Cytat za M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*, s. 125.

²² Czyli przybysz z Litwy.

proponujących swoje koncepcje analizy świata w analogicznym co Levinas czasie. Jest absolutnie niemożliwe sprowadzenie głoszonych przez niego teorii do kilku idei lub formuł, które można by uznać za jedną, koherentną koncepcję świata, rodzaj „Weltanschauung”. Tym właśnie, co stanowi o oryginalności i wyjątkowości Levinasa, jest fakt, iż rozwijał myśl w oparciu o złożoność charakteru ludzkiego i pod wpływem własnych bolesnych doświadczeń życiowych, dotykając, analizując, podając w wątpliwość, nieustannie powracając do tzw. „wielkich pytań” stawianych zarówno przez filozofię, jak i psychoanalizę, socjologię czy teologię. Bez względu na to, jaki ma się stosunek do poszczególnych elementów konstruujących propozycje filozoficzne Levinasa, trzeba się zgodzić, iż w żaden sposób nie można ich zamknąć w jednej, esencjonalnej formule ze względu na ich kompleksowość.

Reasumując, jest tak nie bez powodu: Levinas w ciągu swego życia otarł się kolejno o kulturę judaizmu w jej wschodnioeuropejskim wydaniu, a jednocześnie żył blisko kultury rosyjskiej (już wspominałam – do końca życia rozmawiał ze swoją żoną po rosyjsku); następnie studiował we francuskim, ale zarazem protestanckim Strasburgu, świeżo odzyskanym przez Francję po zakończeniu I wojny światowej, czyli noszącym silne piętno konfliktów francusko-niemieckich. Studia kontynuował w niemieckim Fryburgu, gdzie zetknął się zarówno z fenomenologią, jak i atmosferą poprzedzającą narodziny faszyzmu. Już sam fakt tak częstych i intensywnych zmian środowiska w pewnym okresie życia, a co za tym idzie konfrontacja różnych kultur odzwierciedlających się zarówno w odmiennych koncepcjach materialnych świata, jak i odmiennych systemach religijnych, predestynowała Levinasa do postrzegania świata w jego złożonym, wielokulturowym i skomplikowanym charakterze. Taka wielorakość i różnorodność uczula na akceptację i w konsekwencji tolerancję wobec odmienności oraz kieruje nas ku wartościom etycznym. Niemniej doświadczenie wojny i Shoah było głównym „motorem” zwrócenia uwagi na wymiar etyczny i wyczulenia na zjawisko, które można by nazwać „odpowiedzialnością etyczną”. Dla Levinasa istnieje rodzaj relacji etycznej, która nie jest ani narzędziem, ani środkiem, ani gwarancją dobrych kontaktów międzyludzkich czy pewną umiejętnością życiową, tylko rodzajem obowiązku etycznego. Inaczej mówiąc: „Inny” nie może być zamknięty w hermetycznej sferze, tylko musi być pojmowany jako cel sam w sobie. Sprowadza się to do poglądu: „Traktuj ludzkość, *Innych (Innego)* i samego siebie, nie tylko jako środek na drodze do celu, lecz jako cel sam w sobie”. Trudno nie zauważyć ewidentnej analogii z biblijnym: „Kochaj bliźniego swego jak siebie samego”. W przypadku Emmanuela Levinasa największy wpływ na formułowane przez niego teorie i poglądy miało wychowanie i edukacja w dzieciństwie oraz wiek młodzieńczy, czyli wychowanie pod wpływem judaizmu, w jego „otwartej” formie, typowej dla postępowego środowiska, w jakim przebywali rodzice Levinasa.

Trzeba zdawać sobie sprawę, iż rodzina Levinasa nie przynależała do hasydizmu. Silna baza, jaką otrzymał filozof w początkowej fazie życia, rozkwitła na innym terenie, w momencie zetknięcia się z dziedzictwem intelektualnym francuskiego oświecenia oraz z fenomenologią. Zgodnie z jego własnymi słowami: „Nikt nie jest na tyle głupi, aby sądzić, że wielkie umysły kształtują się

pod wpływem tego co im wpojono w okresie studiów, bądź tego czym nasiąkły żyjąc w swoim środowisku. Niemniej «tło» jest pierwotną przyczyną²³.

Na początku tego tekstu omówiłam okres studiów Levinasa w Strasburgu oraz Fryburgu. Następnie pojawiła się problematyka asymilacji oraz silnego powiązania filozofa ze szkolnictwem religijnym żydowskim oraz jego badania pism talmudycznych pod wpływem Monsieur Chouchani.

Jakie więc „tło” kryje przeszłość jednego z najwybitniejszych i najbardziej oryginalnych filozofów XX w.? Wielką pomocą jest biografia filozofa autorstwa Marie-Anne Lescourret²⁴ oraz rozmowy François Poirié noszące znamieny tytuł „Kim pan jest?”²⁵. O ile Marie-Anne Lescourret usiłuje starannie scharakteryzować i określić wszelkie możliwe elementy natury historycznej, politycznej, obyczajowej i duchowej mogące wpłynąć na świadomość Levinasa, o tyle Levinas w rozmowach z François Poirié stara się dogłębnie odpowiedzieć, w jaki sposób czerpał i korzystał z wydarzeń, których był świadkiem czy sytuacji, w których uczestniczył. Uważna lektura tych dwóch źródeł zdaje się jednoznacznie wskazywać, jak ważny i właściwie zasadniczy był „korpus moralny” nabyty przez Levinasa w dzieciństwie.

Rodzina Levinasa, zdradzająca inklinacje literackie (ojciec oraz ciotka byli właścicielami księgarni) zapewniła mu wykształcenie najlepsze z możliwych, jakie mógł uzyskać w carskiej Rosji, w której obowiązywały ustawy antysemitckie ograniczające dostęp dzieci żydowskich do szkół publicznych. To właśnie istnienie tych ustaw, np. liczba dzieci żydowskich w szkołach publicznych była ograniczona do 10%, a w dużych miastach nawet do 3%, spowodowało bujny rozwój szkół żydowskich i dużą dbałość o poziom edukacji przez nie proponowany. Niezależnie od szkoły, młody Levinas już od szóstego roku życia miał prywatne lekcje języka hebrajskiego – co określało chęć rodziny wychowania go w tradycji postępowego judaizmu.

W tym właśnie momencie należy chyba powiedzieć coś na temat judaizmu litewskiego, gdyż odgrywał istotną rolę, a nawet był najważniejszą bazą, która zdeterminowała sposób odczuwania i rozumowania Levinasa w jego późniejszym życiu. Najstłynniejszym litewskim badaczem Talmudu pod koniec XVIII w. był Gaon Wileński. Stworzył wręcz szkołę bliską jansenizmu. Głosił, że „ignorant nie może być pobożny”, czyli nawoływał nie tylko do badania Talmudu i nauczania religijnego, lecz także do badania i nauczania tzw. nauk pozytywnych: matematyki, astronomii, anatomii. Przeciwwstawiał się tradycyjnej interpretacji świętych ksiąg, co wiązało się z wejściem w konflikt z ówczesnymi rabinami. Jednym z ulubionych powiedzeń Gaona było: „posługuj się własnym wzrokiem, a nie okularami innych”. Innymi słowy nawoływał do interpretacji świętych ksiąg w oparciu o rozum, a nie w oparciu o dogmaty i autorytatywność. W konsekwencji Gaon Wileński przeprowadził ponowne systematyczne badanie tekstów oryginalnych i wielokrotnie wykazał, jakie z czasem popełniano

²³ Tłumaczenie autorki tego tekstu. „Personne n'est assez sot pour penser que les très grands esprits s'expliquent par ce qui les nourrit dans leurs études et dans leur entourage. Mais l'arrière-plan comporte sa causalité propre”. Według E. Lévinas, *L'au-delà du verset. Lectures et discours talmudiques*, Editions de Minuit, Paris 1982, str. 203.

²⁴ Parokrotnie już cytowana biografia M.-A. Lescourret, *Emmanuel Levinas*.

²⁵ Wywiad François Poirié z Emmanuelem Lévinasem, *Qui êtes-vous?*

nadużycia w transkrypcji Talmudu. Przeprowadził racjonalną analizę, łączącą w sobie elementy pracy filozoficznej z naukową, która wpłynęła na modyfikację nauczania w szkole, ale również sposobu pracy litewskich rabinów. Jego pracę kontynuował jeden z jego uczniów: rabin Haim Wołożyner. Stworzył on podstawy judaizmu litewskiego bliskiego „sercu” i „świadomości” Levinasa. Do takiej właśnie formy judaizmu stworzonego przez Gaona i kontynuowanego przez Wołożynera oraz jego następców odwoływał się filozof w swoim późniejszym życiu. O tym, jak ważne to było dla niego świadczy fakt, że filozof napisał wstęp do francuskiego tłumaczenia jednego z najważniejszych dzieł Wołożynera *Dusza życia*.

Ewa Izabela Nowak: The influence of Religious Upbringing and Shoah Tragedy on the Development of Emmanuel Lévinas' Thought

The thought of Emmanuel Lévinas is unique in the history of the 20th century philosophy. His origin and extensive life experience enabled him to get to know other cultures and exposed him to different concepts of religion. Lévinas witnessed major transformations that occurred in the past century, such as: *the world wars (and local ones), National Socialism, Stalinism (and even de-Stalinization), the camps, the gas chambers, nuclear weapons, terrorism and unemployment...* as he himself expressed it in the mid-70s of the last century in *Proper names*. Twenty years later we could see the fall of the Berlin Wall and the dissolution of the Soviet Union. All of these experiences were reflected in the philosopher's words. Nevertheless, it should be emphasized that his philosophical thought oscillated, was constructed and deconstructed around the spiritual foundation he received in his childhood. He himself qualified this foundation as “a background encompassing the original cause”. As a child, he became inculcated with the principles of a progressive upbringing in a Jewish family living in Eastern Lithuania. The upbringing was based on the intellectual heritage of the Vilna Gaon and multi-ethnicity of the Kaunas residents, who were exposed to different languages, religions, and life models in their everyday life. This cultural richness is a basis for confrontations like: friendship/hatred, closeness/distance, acceptance/rejection among people. All of these elements contributed to Lévinas' deliberations in another context, when he was confronted with the French Enlightenment heritage and the origins of phenomenological thought in France.

Translated by Patrycja Hoffman

Ewa Izabela Nowak: L'impact de l'éducation religieuse et de la Shoah sur la pensée d'Emmanuel Lévinas

Emmanuel Lévinas occupe une place exceptionnelle dans la pensée philosophique du XXe siècle. Ses origines, ainsi que ses multiples expériences, ont lui permis

de connaître de près les différentes cultures, ainsi que confronter les diverses conceptions de la religion.

Il est habituellement admis de considérer Levinas comme un „témoin” des bouleversements majeurs du dernier siècle, tels que: *les guerres mondiales et locales, le national-socialisme, le stalinisme et même la déstalinisation, les camps, les chambres à gaz, les arsenaux nucléaires, le terrorisme et le chômage...* C'est ainsi, que le philosophe lui-même a fait sa propre auto-présentation au milieu des années 1970 dans son ouvrage *Noms propres*. Vingt ans plus tard, on pouvait ajouter la chute du mur de Berlin et l'éclatement de l'Union soviétique.

Cependant – si Emmanuel Levinas, a su refléter dans ses propos les événements, dont il fut le témoin – il est important de souligner que sa pensée fut construite, reconstruite, déconstruite; travaillé et retravaillé autour d'une base spirituelle acquise dans son enfance. Cette base est qualifiée par lui-même comme „un arrière-plan comportant sa causalité propre”. Le philosophe a reçu dans son enfance une éducation d'un Juif éclairé, telle qu'elle fut envisageable à Kovno, la ville lituanienne proche et en même temps éloignée de Vilna, la ville des confins. Cette éducation a englobé l'héritage intellectuel de Gaon de Vilna, ainsi qu'une incroyable fécondité culturelle propre aux habitants de villes multiculturelles, côtoyant tous les jours différentes langues, différentes religions et différentes conceptions de la vie. Cette fécondité qui se trouve à la base d'une confrontation: amitié/haine, rapprochement/refus et acceptation/rejet entre les êtres humains. Tous ces éléments ont fait fructifier la pensée de Levinas dans un autre contexte, au moment de sa confrontation avec l'héritage des Lumières et l'introduction de la pensée phénoménologique en France.